

ایقاع منبعی نوین برای تشکیل شرکت: چالش‌ها و راهبردهای تئوری شخصیت حقوقی با عضو واحد

حسین کاویار^۱

چکیده:

شرکت با مسئولیت محدود تک نفره تأسیس جدیدی است که برای جلوگیری از تأسیس شرکتهای صوری و وهمی شکل گرفت. همچنان که از نام این شرکتهای پیداست، مؤسس آنها یک شخص حقیقی یا حقوقی است. اخیراً لایحه تجارت ایران در ماده ۴۷۹، این نوع شرکتهای را به رسمیت شناخته و احکامی برای آن در نظر گرفته است. لذا ضرورت دارد قبل از به تصویب نهایی رسیدن این لایحه، به سؤالات مطرح پیرامون این شرکتهای نوظهور پاسخ دهیم. از این رو در این مقاله قصد پاسخ به دو سؤال زیر را داریم: ماهیت حقوقی این شرکتهای چیست؟ آیا اراده یکجانبه مؤسس می‌تواند تعهداتی را در مقابل اشخاص دیگر برای شخصیت حقوقی شرکت ایجاد کند؟

در این مقاله ما تلاش می‌کنیم ثابت کنیم که اعمال حقوقی و ماهیت شرکت با مسئولیت محدود تک عضوی در قالب تئوری تعهد یک جانبه (یا ایقاع) قابل توجیه است. تعهد یک طرفه نیز به این معنا که فرد بر ذمه خود، تنها با اراده خود ایجاد تعهد کند.

کلیدواژه: شرکت با مسئولیت محدود تک عضوی، عقد، شخصیت حقوقی، تعهد یکطرفه، ایقاع.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. عضو هیات علمی گروه حقوق دانشگاه اراک

مقدمه

لایحه تجارت در حقوق شرکت‌ها (کتاب دوم لایحه) تغییرات مهمی نسبت به قانون تجارت ۱۳۱۱ و لایحه ۱۳۴۷ به عمل آورده است. یکی از نوآوری‌های این لایحه به رسمیت شناختن شرکت با عضو واحد^۱ است. که از بین این یازده نوع شرکت، فقط شرکت با مسئولیت محدود می‌تواند واجد این عنوان شود، یعنی با یک عضو تشکیل شود.^۲ به موجب ماده ۴۷۹ لایحه «شرکت با مسئولیت محدود شرکتی است که به وسیله یک یا چند شخص تشکیل می‌شود». در مواد ۴۸۰، ۴۸۸ و ۴۸۹ احکام خاصی برای شرکت با مسئولیت محدود تک نفره ذکر شده است.

شرکت با عضو واحد، تأسیس جدیدی است که پس از دستورالعمل دوازدهم شورای اروپا به شماره ۸۹/۶۶۷ مصوب ۲۱ دسامبر ۱۹۸۹^۳ وارد نظام حقوقی کشورهای اروپایی شد. این دستورالعمل در سال ۲۰۰۹ مورد بازنگری توسط اتحادیه اروپا قرار گرفت (دستورالعمل اتحادیه اروپا به شماره ۲۰۰۹/۱۰۲ مصوب ۱۶ سپتامبر ۲۰۰۹ در زمینه حقوق شرکت‌های با مسئولیت محدود تک عضوی).^۴ اکنون نیز قرار است این تأسیس جدید و ضروری وارد نظام حقوق تجارتی کشورمان شود. در این راستا

۱. entreprise unipersonnelle; la société unipersonnelle (Fr); one man company; single member company (En).

۲. مطابق لایحه حداقل تعداد اعضاء برای تأسیس شرکت‌ها به شرح زیر است:

نوع شرکت	حداقل اعضا در بدو تأسیس	به استناد ماده
شرکت سهامی عام	۷	۳۷۳
شرکت سهامی خاص	۳	۴۷۴
شرکت با مسئولیت محدود	۱	۴۷۹
شرکت تضامنی	۲	۴۹۳
شرکت نسبی	۲	۵۰۶
شرکت مختلط سهامی عام	۱ شریک ضامن و ۷ سهام‌دار	۵۱۰
شرکت مختلط سهامی خاص	۱ شریک ضامن و ۲ سهام‌دار	۵۲۵
شرکت مختلط غیر سهامی	۲	۵۳۲
شرکت تعاونی سهامی عام	۲۰	۵۴۳
شرکت تعاونی سهامی خاص	۱۰	۵۴۹
شرکت تعاونی غیر سهامی	۷	۵۶۲

مأخذ: مصوبه مجلس شورای اسلامی درباره لایحه تجارت مذکور در پایگاه اینترنتی مرکز پژوهش‌های مجلس به آدرس:

http://rc.majlis.ir/fa/legal_draft/state/808950?fk_legal_draft_oid=720636&a=download&sub=p

۳. Twelfth Council Company Law Directive 89/667/EEC of 21 December 1989 on single-member private limited-liability companies.

۴. Directive 2009/102/EC of the European Parliament and of the Council of 16 September 2009 in the Area of Company Law on Single-Member Private Limited Liability Companies.

سؤالاتی که در این پژوهش قصد پاسخ بدانها را داریم عبارتند از:
- شرکت با مسئولیت محدود تک عضوی در لایحه تجارت با یک نفر مؤسس تشکیل می‌شود و شخصیت حقوقی می‌یابد، ماهیت حقوقی این شخصیت حقوقی چیست؟ آیا ماهیت آن عقد است، یا یک سازمان حقوقی یا اینکه ماهیت دیگری غیر از این دو نظریه دارد؟
- آیا اراده یک جانبه مؤسس می‌تواند تعهداتی را در مقابل اشخاص دیگر برای شخصیت حقوقی شرکت ایجاد کند؟

۱- ماهیت شرکت تجاری تشکیل شده از همکاری دو یا چند نفر

از دیرباز دو نظریه درباره ماهیت شرکتها وجود داشته است:

۱-۱- شرکت - قرارداد

این نظریه که مبتنی بر اصول و مبانی حقوق مدنی است می‌گوید شرکت، یک قرارداد است. این قرارداد شرکت است که بنای روابط شرکا را تنظیم می‌کند و مواد این قرارداد در غالب موارد بر مواد قانون تجارت ارجح است. این در حالی است که اگر چه در قرن نوزدهم به دلیل سیطره اصل آزادی اراده فردی، مفهوم قراردادی بودن شرکت مقبول بود، ولی در قرن بیستم به دلیل سست شدن اصل آزادی اراده فردی، مفهوم قراردادی بودن شرکت، کم رنگ باخت.^۱ علت این امر را نیز باید در ویژگی‌های عقد شرکت جست و جو کرد که تفاوت‌های زیادی با قواعد عمومی قراردادها دارد. در ذیل به مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم:

۱. اصل نسبی بودن قراردادها حکم می‌کند که قرارداد، رابطه نسبی بین کسانی است که تراضی کرده‌اند. به موجب ماده ۲۳۱ ق.م در بیان این اصل «معاملات و عقود فقط درباره طرفین متعاملین و قائم مقام قانونی آنها مؤثر است»^۲. این در حالی است که قرارداد شرکت را با توافق اکثریت شرکا می‌توان تغییر داد، تعدیل یا حتی باطل کرد.

۲. در برخی شرکت‌های سهامی، تعداد اعضا بالغ بر صدها هزار نفر می‌رسد. بنابراین خیلی مشکل است بگوئیم بین تک تک اینها قرارداد شرکت وجود دارد. لذا مفهوم قراردادی شرکت در این قبیل شرکتها بسیار کم‌رنگ شده است.

۱-۲- شرکت - سازمان

دلایل فوق باعث شد تا شرکت از قراردادی بودن فاصله بگیرد و به سمت یک سازمان و نهاد حقوقی برود. به موجب این نظریه جدید، شرکت یک تأسیس حقوقی است که بر خلاف قرارداد، حقوق و تعهدات طرفین را برای رسیدن به هدفی که بردن سود است، به طور پایدار تثبیت نمی‌کند. به همین دلیل حقوق و تعهدات شرکا در شرکت‌نامه که قرارداد شرکت است، به طور قطعی و نهایی درج نمی‌شود، بلکه ممکن

۱. اسکینی، ربیعا، حقوق تجارت: شرکتهای تجاری، ج ۱، تهران، سمت، ۱۳۸۳، ص ۲۶.

۲. کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، ج ۳، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸، ص ۲۴۲. (ویرایش جدید)

است در طول حیات شرکت تغییرات و تعدیلاتی بر آن حادث شود، آن هم توسط اکثر شرکا نه الزاماً همه شرکا. نظریه سازمانی، کنترل حقوق عمومی را نیز در حقوق شرکتها مجاز دانسته است.

۱-۳- نظر مختار

به نظر ما پذیرش مطلق هر یک از این دو نظر، ماهیت شرکت‌های امروزی را توجیه نمی‌کند. بلکه باید قائل به این شد که شرکت‌های تجاری امروزی ماهیتی قراردادی-سازمانی دارند. منتها در برخی شرکت‌ها مانند شرکت‌های تک نفره غلبه با چهره سازمانی است و در برخی شرکت‌ها مانند شرکت‌های تضامنی غلبه با چهره قراردادی است.

۲- ماهیت شرکت تشکیل شده از یک نفر (single member company)

شرکت غالباً براساس توافق اراده دو یا چند نفر شکل می‌گیرد. پس سنگ بنای شرکت، قرارداد است. این قرارداد روح شخصیت حقوقی را به کالبد بی‌جان شرکت تجاری می‌دمد و آن شرکت را به مثابه یک شخص حقیقی واجد حقوق و تکالیف می‌کند. این شخص که موسوم است به شخص حقوقی، اراده مستقل و مخصوص به خود دارد که مجزا از اراده اعضایش است. پس برای تبیین ماهیت شرکت‌های تجاری نمی‌توان فقط قرارداد را دید و همچنین نمی‌توان فقط شخصیت حقوقی را دید. باید هر دو را کنار هم ملاحظه کرد.

فی الواقع برای فراهم آمدن شخص حقوقی عوامل ذیل لازم است:

۱. افراد انسان؛

۲. مصلحت خاصی که اقتضا می‌کند که آن افراد به عنوان جمعی، موضوع حق و تکلیف شوند؛

۳- اعتبار دادن قانون به دو عامل فوق به این منظور که رسماً آن افراد تحت عنوان جمعی بتوانند موضوع حق و تکلیف قرار بگیرند.^۱

پس به نظر ما شرکت ماهیت قراردادی-سازمانی دارد. اما مسئله مهمی که کمتر مورد توجه قرار گرفته ماهیت شرکت تجاری تک نفره است. شرکتی که با عضو واحد تشکیل می‌شود آیا ماهیت قراردادی دارد؟ آیا ماهیت سازمانی دارد یا خیر؟ یا ماهیت مجزا و مستقل از این دو شق دارد؟

۲-۱- شرکت تک عضوی - قرارداد

آنچه مسلم است این که شرکت با عضو واحد قرارداد نیست. به موجب ماده ۱۸۳ ق.م «عقد عبارت است از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد بر امری کنند و مورد قبول آنها باشد». قصد انشاء و همچنین کاشف از قصد انشاء از جانب موجب و قابل عنصر اصلی عقد است. عقد توافق دو انشاء متقابل است که به منظور ایجاد اثر حقوقی انجام می‌شود. ممکن است این دو قصد انشاء در یک نفر جمع

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مقدمه عمومی علم حقوق، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳.

باشد. مانند پدری که مال خود را به فرزند صغیر می‌فروشد و به ولایت از جانب او بیع را قبول می‌کند یا امینی که به نمایندگی دو طرف قراردادی سندی را امضا می‌کند مثال از: 'در این گونه موارد عقد به ظاهر با یک اراده واقع می‌شود. لیکن در واقع یک نفر عهده‌دار بیان دو اراده است پس معامله با خود را نباید استثنای واقعی بر قاعده لزوم توافق دو اراده شمرد.^۲

آنچه ضرورت دارد تقابل این دو قصد انشاء است. «دو رضا در تراضی نباید هم سو باشند بلکه باید متقابل باشند. عقد شرکت تجاری نسبت به تأسیس شخص حقوقی فاقد تراضی متقابل است. یعنی رضای پدیدآورندگان این شخص حقوقی رضای هم سو است نه متقابل؛ اما در تقسیم سود بین خود رضای آنان متقابل است. به هر حال، در اینکه دو رضا از دو عاقد در یک عقد باید نا هم سو (=متقابل) باشند کسی در اصل این قاعده تردید ندارد»^۳.

نتیجه کلام تا بدین جا این که، شرکت با مسئولیت محدود با تک عضوی، قرارداد نیست.

۲-۲- شرکت تک عضوی - شخصیت حقوقی

نظریه شخصیت حقوقی، هم به تنهایی برای تبیین ماهیت حقوقی شرکت با مسئولیت محدود عضو واحد کافی نیست. در عالم اعتبار تمام شرکت‌های تجاری شخصیت حقوقی دارند. «با ایجاد هر شرکتی، یک شخص حقوقی در عالم حقوق پدید می‌آید که از نام، اقامتگاه، تابعیت، حقوق، دارایی و تعهدات مستقل از شرکا برخوردار است»^۴. استاد جعفری لنگرودی معتقد است: «شرکت تجاری سازمانی است قائم به شخص حقوقی مولود از عقد شرکت»^۵.

در این بیان استاد جعفری لنگرودی به خوبی ذکر شده است که سنگ بنای شرکت تجاری عقد شرکت است و آنچه محصول این عقد است شخصیتی است واجد اهلیت به نام شرکت. پس به نظر ما تبیین ماهیت شرکت‌ها به نظریه شخصیت حقوقی موجه نیست؛ زیرا تمام شرکت‌های تجاری واجد شخصیت حقوقی هستند (ماده ۵۸۳ ق.ت). در بحث ما نیز شرکت با مسئولیت محدود با عضو واحد نیز دارای شخصیت حقوقی است. دعوای معروف Saloman^۶ برای تشریح مطلب لازم است:

در سال ۱۸۹۷ شخصی به نام Salomon شرکتی را تحت عنوان Aron Salomon and Co. به ثبت می‌رساند با ۴۰۰۰۰ سهم اسمی که ۲۰۰۰۷ سهم آن صادر شده بود. از این مقدار سهم ۲۰۰۰۱ سهم آن

۱. کاتوزیان، امیر ناصر، قواعد عمومی قراردادها، چاپ ۶، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸، ص ۱۴.

۲. همان، ص ۱۲۳.

۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، فلسفه حقوق مدنی: عناصر عمومی عقود، ج ۱، تهران، گنج دانش، ۱۳۹۰، ص ۴۸ و جعفری لنگرودی، محمدجعفر، حقوق تعهدات، ۱۳۸۹، تهران، گنج دانش، صص ۱۸۸-۱۸۵.

۴. صفار، محمدجواد، شخصیت حقوقی، تهران، بهنامی، ۱۳۹۰، ص ۱۹۱.

۵. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مجموعه محشی قانون مدنی، تهران، گنج دانش، ۱۳۹۱، ص ۸۸۳.

۶. Salomon v A Salomon & Co Ltd [1897].

متعلق به آقای سالومن بوده و ۶ سهم باقیمانده در اختیار همسر و فرزندانش قرار داشته است. سالومن برای خرید قسمتی از وسایل تجاری، شرکت را با صدور ۱۰۰ برگه اوراق قرضه به مبلغ هر کدام ۱۰۰ پوند که خود، خریدار آنها بوده مقروض می‌سازد و از این طریق، خود را نیز به عنوان یک بستانکار تضمینی در حدود ۱۰۰۰۰ پوند قرار می‌دهد. در سال بعد شرکت ورشکسته می‌شود و توسط دادگاه، کل دارایی‌های شرکت که قابل پرداخت به طلبکارها است، کمتر از ۱۰۰۰۰ پوند برآورد می‌شود. آقای سالومن ادعا می‌کند که کل مبلغ باید به او پرداخت شود. زیرا او یک بستانکار تضمینی است. در حالی که سایر طلبکارها با این ادعا که شرکت متعلق به شخص مزبور است، می‌خواستند فرد نامبرده را به جای شرکت مدیون قلمداد کنند. بعد از یک سری دادرسی‌های طولانی، نهایتاً مجلس اعیان انگلستان تصمیم خود را مبنی بر تمایز و تفکیک شخصیت آقای سالومن از شرکتش اعلام می‌دارد.^۱

جمع‌بندی: پس تمام شرکت‌های تجاری که از حداقل دو نفر تشکیل می‌شوند، سازمانی هستند واجد شخصیت حقوقی که متولد از یک قرارداد تأسیس شرکت می‌باشند. لذا همان‌طور که گفتیم، برای توصیف ماهیت حقوقی این گونه شرکت‌ها، نظریه اختلاطی قرارداد - سازمان موجه و قابل قبول‌تر است.

۳- ماهیت شرکت با مسئولیت محدود تک عضوی (LLC single member company)

قبل از اینکه وارد بحث ماهیت شرکت با مسئولیت تک عضوی شویم، لازم است تعریفی از این نوع شرکت داشته باشیم.

۳-۱- تعریف

همان‌طور که دیدیم انگلستان در پرونده Saloman وجود شرکت تک عضوی را تلویحاً پذیرفته است. در قضیه Saloman به خوبی چهره یک شرکت تک نفره نمایان است. «در شرکت با شخص واحد، شخص حقیقی قسمتی از اموال خود را به صورت سرمایه مستقل در اختیار شخص حقوقی می‌گذارد تا با تشکیل شرکت و فعالیت در موضوع آن از سود حاصله استفاده کند»^۲. تحولات بازرگانی و لزوم ترسیم مرزی روشن میان دارایی شخصی و تجاری اشخاص، منجر به پذیرش تدریجی شرکت تک نفره در برخی کشورهای اروپایی شد تا بدین وسیله سرمایه‌گذار و تاجر، اموال و دفاتر حسابداری کاملاً مجزا برای امر تجارت خود از دارایی شخصی و خانوادگی خویش تحت عنوان شرکت تک نفره ترتیب داده و نگران به خطر افتادن آرامش زندگی خصوصی در صورت ورشکستگی مؤسسه تجاری نباشد.^۳

۱. به نقل از: صفار، محمدجواد، شخصیت حقوقی، تهران، بهنامی، ۱۳۹۰، صص ۱۸۶-۱۸۵.
Bourne, N, Principles of Company Law, London: Cavendish Pub Ltd, 3rd ed, 1998, 9-23.

۲. خزاعی، حسین، حقوق تجارت: شرکتهای تجاری، ج ۱، تهران، قانون، ۱۳۸۵، ص ۳۵.

۳. پاسبان، محمدرضا، قانون تجارت ایران در گردونه تحول: بررسی اصلاح مقررات شرکت‌های تجاری، مجله پژوهشهای حقوقی، سال ۴، ش ۸، پاییز و زمستان، ۱۳۸۴، ص ۱۷.

نظام قانون‌گذاری ایران با درک مشکلات ناشی از الزام وجود دو شریک و شناسایی حق تفکیک میان زندگی تجاری و زندگی خصوصی و خانوادگی برای ارباب تجارت و نیز در راستای تحولات رخ داده در سایر نظام‌های حقوقی در ماده ۴۷۹ لایحه تجارت امکان تشکیل شرکت با مسئولیت محدود را با یک شریک به رسمیت شناخته است.^۱ در حال حاضر در کشور ما اشخاص حقوق عمومی و خصوصی به منظور رعایت حد نصاب حداقل دو یا سه شریک، مبادرت به واگذاری درصد ناچیزی از سهام به سازمان‌های وابسته یا مدیران خود می‌کنند. انتقالی که در غالب موارد صوری و غیر واقعی است و به قصد رعایت ظاهری قانون انجام می‌گیرد. از طرف دیگر، در برخی موارد نیز پدر و سرپرست خانواده‌ای که به هر دلیل مایل نیست فردی خارج از خانواده را به عنوان شریک بپذیرد، فرزندان صغیر خود را شریک خویش معرفی می‌کند، تا ظاهر و صورت قانون که مستلزم وجود بیش از یک شریک برای شرکت است، را رعایت کرده باشد. به هر حال، شرکت یک نفره به نوعی می‌تواند به رفع این نقیصه کمک و سرمایه‌گذاری‌های محدود را تسهیل کند. انگلستان در سال ۱۹۹۲ این نهاد را تحت عنوان «شرکتهای خصوصی با مسئولیت یک نفره»^۲ به رسمیت شناخت و قانون‌گذار فرانسه با تأخیر در اصلاحات سال ۲۰۰۰ نهاد مزبور را وارد قانون تجارت خود کرد^۳ در ماده ۱-۲۲۳ L قانون تجارت فرانسه به امکان تشکیل شرکت با مسئولیت محدود با یک یا چند نفر اشاره شده است. در حقوق ایران تا قبل از طرح لایحه تجارت نهادی به نام شرکت تک نفره وجود نداشت. در ماده ۴۷۹ لایحه در توصیف شرکت با مسئولیت محدود تک نفره چنین مقرر شده است: «شرکت با مسئولیت محدود شرکتی است که به وسیله یک یا چند شخص تشکیل می‌شود و سرمایه آن به سهام یا هر نوع ورقه بهادار دیگر قابل تقسیم نیست و هر یک از شرکای آن، به جز آنچه که به عنوان سرمایه در شرکت گذاشته است، هیچ مسئولیتی در قبال دیون و تعهدات شرکت ندارد».

با توجه به لغت «شخص» مذکور در این ماده، عضو واحد شرکت تک نفره با مسئولیت محدود ممکن است یک شخص حقیقی و یا یک شخص حقوقی باشد.

۳-۲- ماهیت

اکنون برگردیم به بحث خود، ماهیت این عمل حقوقی که توسط شخص واحد انجام می‌گیرد چیست؟ آیا مؤسس شرکت می‌تواند به اراده یک جانبه خود، خود و شخصیت حقوقی دیگر را در مقابل اشخاص دیگر از جمله طلبکاران متعهد کند؟

اثرگذاری اراده یک جانبه در مقابل دیگران امری خلاف قاعده است. بنابراین به مانند قراردادهای که تحت

۱. پاسبان، محمدرضا، حقوق شرکت‌های تجاری، تهران، سمت، ۱۳۸۵، ص ۱۳۲.

۲. private limited company.

۳. پاسبان، محمدرضا، معرفی بخش شرکتهای تجاری از لایحه تجارت، از مجموعه مقالات ارائه شده در همایش معرفی لایحه اصلاح قانون تجارت و نوآوریهای آن، تهران، معاونت برنامه ریزی و امور اقتصادی وزارت بازرگانی، دفتر مطالعات اقتصادی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۹.

حکومت اصل آزادی قراردادهای قرار دارند، اعمال حقوقی یک جانبه (یا ایقاعات)^۱ مشمول چنین اصلی نیستند؛ زیرا پشتوانه اصل آزادی قراردادهای، اصل حقوقی دیگری به نام اصل عدالت معاوضی است؛ این اصل مانع از آن است که در روابط قراردادی، نظم اقتصادی مختل شود و به ناروا یک طرف به ضرر دیگری دارا شود. اما در ایقاع که به صرف اعلام اراده یک نفر به وجود می‌آید، نمی‌توان عدم وقوع بی‌عدالتی را تضمین کرد. بر همین اساس است که اثرگذاری اراده یک جانبه، باید به موارد مصرح قانونی محدود شود.^۲ تمام بحث این است که آیا اراده مؤسس شرکت تک نفره بر متعهد کردن خود و شخصیت حقوقی شرکت، طبق اصول کلی حقوق امری پذیرفتنی است یا باید این اراده به نص قانون، واجد درجه اعتبار شود؟ در این قسمت قصد داریم به روشی علمی به راه‌حلی معتدل و متناسب با موازین حقوق خود برسیم و بدین ترتیب ماهیت حقوقی شرکتهای با مسئولیت محدود تک نفره را تحلیل کنیم.

۳-۲-۱- دلایل مخالفان تعهدزائی اراده یکجانبه

گروهی معتقدند که به صرف یک اراده نمی‌توان خود و دیگران را مدیون کرد. مهمترین دلایل ایشان در ذیل بیان می‌شود:

(الف) اولین دلیل ایشان این است که نه در منابع فقهی و نه در منابع قانونی و نه در عرف خردمندان دلیل معتبری که بتوان با استناد به آن تعهد یک طرفه را معتبر دانست وجود ندارد. ایشان معتقدند که عمومات فقهی نظیر حدیث معروف «المومنون عند شروطهم» اعتبار تعهد یک طرفه را توجیه نمی‌کند؛ زیرا در مورد حدیث مذکور نه تنها کلمه شرط را به لحاظ این که توافق دو طرف به عنوان متعهد و متعهدله از کلمه شرط به ذهن تبادر می‌کند به معنایی که شامل تعهد یک طرفه باشد، هرگز نمی‌توان حمل کرد. همچنین بنای عقلا را که به عنوان یکی از مبانی اولیه اعتبار اعمال اشخاص در فقه مورد استناد قرار می‌گیرد، نمی‌توان بر اعتبار و صحت تعهد یک طرفه به عنوان دلیل معرفی کرد؛ زیرا اعتبار تعهد یک طرفه مورد قبول اشخاص منظم جامعه نیست.^۳

(ب) یکی از دلایل مهم مخالفان اثرگذاری ایقاع، «تعارض اراده یک جانبه با حاکمیت اراده» است. به این معنا که اگر معتقد به تعهد یک طرفه باشیم باید معتقد به زوال اراده نیز باشیم. یعنی شخصی که تعهد یکجانبه را به وجود آورده است باید بتواند به صورت یک طرفه آن را زائل سازد. درحالی که در این صورت عقد همچون عمل حقوقی معلق خواهد بود که شرط تعلیق آن به دست بدهکار است و این با ماهیت تعهد که الزام است تنافی دارد.^۴

۱. unilateral obligation.

۲. حیاتی، علی عباس، قواعد عمومی قراردادهای، تهران، میزان، ۱۳۹۲، ص ۴۹۵.

۳. شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادهای و تعهدات، حقوق مدنی، ج ۱، تهران، مجد، ۱۳۸۸، صص ۲۰۱-۲۰۲.

۴. به نقل از: کاتوزیان، ناصر، ایقاع، تهران، میزان، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴.

یکی از اندیشمندان حقوقی در ردّ این استدلال چنین می‌گوید: «ملازمه‌ای که میان امکان ایجاد تعهد و انحلال آن ادعا شده است در صورتی اعتبار دارد که نیروی الزام‌آور تعهد، متمرکز در ارادهٔ انسان باشد و این اراده نیز آزاد فرض شود. ولی هر گاه به واقعیت‌های اجتماعی و اسباب گوناگون الزامات قهری توجه شود، این ملازمه رنگ می‌بازد و از اعتبار می‌افتد. امروز حکومت اراده، ابزاری مفید برای ایجاد نظم و توزیع ثروت است و نیروی آن نیز از اجتماع سرچشمه می‌گیرد نه طبیعت انسان. پس چه مانعی دارد که نظام حقوقی، اراده را در خلق تعهد حاکم بشناسد و در انحلال آن ناتوان؟»^۱

(پ) یکی دیگر از دلایل مخالفان، «سکوت شارع» است. اینان سکوت شارع را چه در فقه و چه در قانون نشانهٔ نفی این منبع اراده می‌دانند.^۲

اما در پاسخ باید گفت لازم نیست همهٔ منافع تعهد در نصوص گردآوری شود و اگر قاعده‌ای در متن شرع یا قانون تصریح نشده بود، عرف و دکتترین حقوقی می‌تواند جابر این نقیصه باشد.^۳ مخالفان این نکته را فراموش کردند که مصادیق تعهد یک طرفه، هم در فقه و هم در قانون وجود دارد. مثال بارز اراده یک جانبه وصیت عهدی است. در ماده ۸۳۴ ق.م.پس از این اعلام که «در وصیت عهدی قبول شرط نیست» آمده است: «وصی می‌تواند مادام که موصی زنده است، وصایت را ردّ کند و اگر قبل از فوت موصی ردّ نکرد بعد از آن حقّ ردّ ندارد اگر چه جاهل بر وصایت بوده باشد». قانون مدنی از وصایت، ایقاعی ساخته است که یک طرفه بر وصی تحمیل می‌شود.^۴ در فقه نیز تأثیر اراده یک جانبه در ایجاد تعهدات بی‌سابقه نیست منتها فقها در مورد تعهد یک جانبه پراکنده نظر دادند و نظریهٔ عمومی ایجاد نکردند. مؤلف عناوین الفقهیه گوید: «عموم أَوْفُوا بِالْعُقُودِ لما مر أن المراد بالعقد هو العهد و هو شامل للإيقاعات، بل بعضها دخوله مصرح به فی کلام أهل اللغة و التفسیر کالذکر و الیمین و العهد و غیر ذلک»^۵.

(ت) دشواری در تمیز حق نیز دلیل دیگری است که مخالفان تئوری ارادهٔ یک جانبه به آن متوسّل شدند. به نظر اینان برای اینکه ایقاع الزام‌آور باشد، باید انشاءکننده بخواهد که چنین التزامی برای خود به وجود آورد. حقوق وسیلهٔ کاوش روان‌ها نیست. پس به هنگام منازعه یا باید گفتهٔ او را بدون دلیل پذیرفت یا از مدعی خواست که ارادهٔ ایجاد الزام را اثبات کند و این هر دو به نتیجهٔ مطلوب نمی‌رسد.^۶ امکان ایجاد التزام با ارادهٔ مدیون برای وی خطرناک است و ریسک‌هایی را به دنبال دارد؛ زیرا هر کس، به تنهایی تصمیم بگیرد به ساده‌اندیشی می‌افتد و التزام را سبک می‌شمارد در حالی که، گفت‌وگوهای مقدماتی پیش از عقد و روبرو شدن با نفعی متعارض، به فکر، پختگی می‌بخشد.^۷

۱. همان، ص ۱۲۵.

۲. نک: کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، ج ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار، (ویرایش جدید)، ۱۳۸۸، صص ۲۰۲-۲۰۱.

۳. کاتوزیان، امیر ناصر، ایقاع، پیشین، ص ۱۲۶

۴. نک: همان، ص ۶۴ و کاتوزیان، ناصر، وصیت در حقوق مدنی ایران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹، ص ۴۸

۵. مراغی، میرعبدالفتاح بن علی، العناوین الفقهیه، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷، ص ۲۹

۶. رک: کاتوزیان، ناصر، ایقاع، پیشین، ص ۱۲۸

۷. همان، ص ۱۲۹

در پاسخ این استدلال می‌توان گفت: «مشکل فوق چندان هم جدی نیست و قانون‌گذار می‌تواند نفوذ ایقاع موجب دین را منوط به اجازه ویژه و همراه با تشریفات خاص کند و با این تمهید تنها به اراده‌ای اعتبار بخشد که صدور و سلامت آن احراز شود. همان امری که در طلاق تحقق یافته و انجام آن منوط به صیغه ویژه و با تشریفات خاص شده است»^۱.

در مورد شرکتهای تک عضوی و البته همه شرکتهای تجاری، قانون‌گذار رویه تشریفات را شرط لازم برای تأسیس می‌داند. در قسمت «ب» ماده ۵۳ قانون جدید شرکتهای اردن بعد از پذیرش شرکتهای تک عضوی با مسئولیت محدود مقرر می‌دارد که وزیر مربوط باید با تأیید ناظر قسمت مربوط به شرکتهای با مسئولیت محدود، جواز آن را صادر کند.^۲ در لایحه تجارت ایران نیز نشانه‌های تشریفات در مورد شرکتهای با مسئولیت محدود تک عضوی مشهود است.^۳

۳-۲-۲- دلایل موافقان تعهدزائی اراده یک‌جانبه

در مبحث قبلی ضمن طرح دلایل مخالفان، پاسخ‌هایی نیز در جهت رد آنها بیان کردیم. در این مبحث قصد تحلیل ادله مثبت تئوری تعهدآور بودن اراده یک‌جانبه در حقوق ایران را داریم. این ادله می‌تواند در اثبات فرضیه ما در این مقاله، یعنی ماهیت ایقاعی بودن شرکتهای تک نفره، راهگشا باشد.

(الف) در وجدان هر عاقدی معلوم و روشن است که او در حین ایجاب یا قبول، خویشتن را به قصد انشاء خود، ملتزم می‌کند، او هیچ وقت خود را ملتزم به مجموع دو قصد انشاء نکرده است، ایجاب‌کننده فقط با اراده خود برای خود تعهد ایجاد می‌کند. قبول‌کننده از راه اظهار رضا، عمل ایجاب‌کننده را تصویب می‌کند.^۵

در رد این استدلال گفته‌اند: همیشه این طور نیست که قبول‌کننده، عمل ایجاب‌کننده را تصویب بکند؛ زیرا بسیار اتفاق می‌افتد که متعاقبین، پیش از ایجاب و قبول با هم مذاکرات می‌کنند و در اثنای این مذاکرات، قصد هر یک از آنها در قصد دیگری تأثیر می‌کند به طوری که همین مذاکرات منشأ پیدایش

۱. همان، ۱۲۹

۲. قانون الشركات الاردنيه برقم ۲۲ سنه ۱۹۹۷؛ ماده ۵۳: «... ب- يجوز للمراقب الموافقه على تسجيل شركه ذات مسؤوليه محدوده تألف من شخص واحد او ان تصبح مملوكه لشخص واحد».

۳. رک: مواد ۴۸۰، ۴۸۲ و ۴۸۹

۴. ماده ۴۸۰ لایحه مقرر می‌دارد: «در صورتی که شرکت به وسیله یک شخص تشکیل شود، آن شخص وظایف و تعهدات مؤسسان را بر عهده دارد و صورت جلسه موضوع بند ۳ ماده ۱۴۵ این قانون فقط باید شامل تقویم آورده‌های غیرنقد بر اساس نظریه کارشناس رسمی دادگستری و انتخاب اولین مدیر یا مدیران و بازرس یا بازرسان شرکت باشد».

ماده ۴۸۲: «برای ثبت شرکت، باید کل سرمایه نقدی تأدیه و تمام سرمایه غیرنقدی نیز تقویم و تسلیم شود».

ماده ۴۸۹: «کلیه صورتهای مالی شرکت تک عضو باید به صورت سالانه به تأیید حسابدار رسمی برسد».

۵. سنهوری، عبدالرزاق احمد، نظریه العقد، ج ۱، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۹۲، صص ۱۹۵-۱۸۵

عقد می‌شود. پس هر دو قصد در ایجاد اثر عقد دخالت دارند و قصد یک طرف، منشأ اثر حقوقی نمی‌شود. در جواب این ایراد گفته‌اند: مذاکرات پیش از عقد، منشأ تعهد نیست، بلکه قصد عاقد در ضمن ایجاب، منشأ تعهد است و قبول کننده همین قصد را تصویب می‌کند. نتیجه اینکه، آثار ناشی از عقد همیشه ناشی از قصد یک طرف است و آن طرف، شخص ایجاب کننده است.^۱

(ب) اصل حاکمیت اراده اقتضا می‌کند که شخص بتواند به صرف قصد خود برای خود ایجاد تعهد کند. وقتی که شخص به وسیله قصد خود نتواند خود را متعهد سازد چگونه به کمک قصد طرف خود که یک امر اجنبی است می‌تواند برای خود ایجاد تعهد کند؟^۲

البته ما معتقد به این نیستیم که ایقاع تنها منبع ارادی است و تراضی اختلاط دو ایقاع است که به غلط استقلال یافته و با منبع اصلی تعهد اشتباه شده است. چنانکه برخی به این نظر اعتقاد دارند: «اعلام اراده‌های ایجاب و قبول به تنهایی عمل حقوقی یک طرفه‌ای را ایجاد می‌کند؛ چه هر یک از این دو حتی در صورتی که با اعلام اراده دیگر تلفیق نشود و به عقد منجر نشود واجد آثار حقوقی معینی است»^۳. ایشان معتقد به این نظر است که عقد اختلاط دو ایقاع است و چهره اصلی عمل حقوقی در ایقاع نمایان می‌شود.

کاتوزیان بر این نظر انتقاد وارد می‌کند و گوید: «ایراد مهمی که بر این نظر شده است، گذشته از فواید اجتماعی عقد و خطرات استقلال ایقاع، در این نکته خلاصه می‌شود که اگر اراده انسان در ایجاد التزام حکومت مطلق داشته باشد، باید بتواند آنچه را آفریده منحل کند. از سوی دیگر، آنچه قابل انحلال است و متعهد می‌تواند به دلخواه از آن بگریزد "التزام" نیست. زمینه ایجاد و برقراری رابطه قراردادی است و زمانی به التزام می‌انجامد که به قبول طلبکار برسد و به حقوق او ارتباط پیدا کند»^۴. البته ایشان در ادامه این ایراد را قاطع نمی‌داند و چنین می‌گوید: «از نظر منطقی هیچ ملازمه‌ای بین توان ایجاد تعهد و امکان از بین بردن آن وجود ندارد. اراده حاکم باید بتواند خود را مقید سازد و التزامی که شخص برای خود به وجود می‌آورد با حاکمیت اراده او منافات ندارد و مؤید آن است. از طرف دیگر، امکان انحلال تعهد با وجود آن تعارض ندارد. در قراردادهای جایز مانند این گونه تعهدها را فراوان می‌یابیم. وکیل و موکل در عقد وکالت - که جزء عقود جایز است - متعهد و پایبند به تعهدات هستند. با این حال می‌توانند التزام را رها کنند و عقد را فسخ کنند»^۵.

(پ) دلیل دیگر طرفداران تعهد یک طرفه این است که اعتقاد به این گونه تعهدات بسیاری از اعمال

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، تأثیر اراده در حقوق مدنی، تهران، گنج دانش، گنج دانش با ویرایش جدید، ۱۳۸۷، ص ۱۲۲

۲. همان، ۱۲۳

۳. امیری قائم مقامی، عبدالمجید، حقوق تعهدات، ج ۲، تهران، میزان، ۱۳۷۸، ص ۴۶

۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، پیشین، ص ۱۱۸

۵. همان، ص ۱۱۹

حقوقی که در سطح اجتماع و در روابط اشخاص صورت می‌گیرد را توجیه می‌کند. بعضی اعمال حقوقی وجود دارند که توجیه آن جز با نظریه تعهد یک طرفی میسر نیست.^۱ به این مثال توجه کنید: اگر شخصی یک جایزه برای کسی که عمل خاصی را انجام بدهد در نظر گیرد و این را اعلان عمومی کند آیا می‌توان معتقد به تراضی وی با عموم شد؟^۲

(ت) دلیل دیگر برای توجیه تعهدات یک طرفه، ضروریات اجتماع است. به نظر می‌رسد کلیه اعمال حقوقی اعم از عقد و ایقاع تابعی هستند از ضروریات و نیازهای اجتماع. عقد به این خاطر ایجاد تعهد می‌کند که قانون آن را وسیله مفید اجتماعی برای توزیع ثروت می‌داند. با این نگرش اگر قانون، عرف یا رویه قضایی لازم بداند که ایقاع نیز سبب ایجاد تعهد باشد، هیچ مانع منطقی و اخلاقی در برابر آن وجود ندارد.^۳ اوبر و دوتیول از شارحین قانون مدنی فرانسه گویند: «اراده فرد قدرتی است که چهارچوبی دارد. این اراده ابزار پاسخ به نیازهای زندگی اجتماعی است. دیدگاه اراده‌گرایی اجتماعی بر همین نگرش استوار است. این دیدگاه هم اراده فرد را پیرو قانون و هم قانون را تنها مرجع ارزیابی و تعیین نیازهای اجتماعی می‌داند»^۴

جمع بندی: با تقابل ادله موافقان و مخالفان به نظر می‌رسد که مشکل عمده‌ای در پذیرش و به رسمیت شناختن و قابلیت باروری تعهد یک طرفه وجود نداشته باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. همان، ص ۱۲۳

۲. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۵، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۴، ص ۱۸۹

۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، پیشین، ص ۱۲۲

۴. اوبر، ژان لوک؛ دوتیول، فرانسوا کولار، قراردادها، ترجمه مجید ادیب، تهران، میزان، ۱۳۹۰، ص ۴۰

بحث و نتایج

ماده ۴۷۹ لایحه تجارت می‌گوید: «شرکت با مسئولیت محدود شرکتی است که به وسیلهٔ یک یا چند شخص^۱ تشکیل می‌شود». اگر یک شخص مبادرت به تشکیل شرکت با مسئولیت محدود کند به میزان سرمایه‌ای که در شرکت آورده، مسئول دیون و تعهدات شرکت است. این شخص واحد با ارادهٔ یک جانبهٔ خود دست به تأسیس شخصیت حقوقی زده که می‌تواند هم طلبکار شود و هم وامدار؛ هم دارای حقوق است و هم دارای مسئولیت.

شرکت مدنی و بعد شرکت تجاری ابتدا با نظریهٔ عقدی بودن شکل گرفتند. با دخالت بیشتر دولت‌ها در تجارت و حقوق شرکتها در اوایل قرن بیستم نظریهٔ عقدی بودن شرکتها کم کم در محاق قرار گرفت و نظریهٔ جدیدی موسوم به نهاد بودن شرکت شکل گرفت. علی‌ای حال، هر یک از این دو نظریه طرفداران و دلایل مختص به خود دارد. ما در این مقاله بررسی کردیم که اولاً هیچ یک از این دو نظریه به تنهایی پاسخ‌گوی ماهیت شرکتهای تجاری نیست و ثانیاً شرکتهای تک عضوی در قالب هیچ یک از این نظرها نمی‌گنجد. سؤال این است که آیا ارادهٔ یک جانبه توانایی این را دارد که خود را مدیون کند؟ چنانچه عضو مؤسس واحد شرکت با مسئولیت محدود بتواند با ارادهٔ منفرد خود شرکت را هم دائن کند و هم مدیون، آیا این امر با دموکراسی حقوق که در عقود جلوه‌گر است، در تغایر نیست؟ آیا این امر نظم اجتماع را خدشه‌دار نمی‌کند؟

با تحلیل و ارزیابی دلایل موافقان و مخالفان تئوری تعهد یک‌جانبه دیدیم که در حقوق نوین با پیشرفت سریع امور تجاری و اقتضای ضروریات اجتماع، مشکل عمده‌ای در پذیرش تعهدزائی ارادهٔ یک جانبه وجود ندارد و اشکالاتی که مخالفین این نظریه مطرح کردند، همگی قابل رد است. اکنون اعمال حقوقی شرکتهای تک عضوی در قالب نظریهٔ ایقاع به خوبی قابل توجیه است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. گفتیم شخص اعم است از حقیقی یا حقوقی. در حالیکه در قانون شرکتهای آلمان مصوب ۱۹۸۰ شرکت تک عضو فقط با شخص حقیقی قابل تشکیل است. در قانون شرکتهای فرانسه مصوب ۱۹۸۵ و قانون شرکتهای بلژیک مصوب ۱۹۷۸ شرکت تک عضوی هم با شخص حقیقی و هم با شخص حقوقی قابل تشکیل است.

منابع و مأخذ:

۱. اسکینی، ربیعا، (۱۳۸۳)، حقوق تجارت: شرکتهای تجاری، جلد اول، تهران، سمت، چاپ هفتم.
۲. امیری قائم مقامی، عبدالمجید، (۱۳۷۸)، حقوق تعهدات، چاپ اول، جلد دوم، تهران، میزان.
۳. اوپر، ژان لوک؛ دوتیول، فرانسوا کولار، (۱۳۹۰)، قراردادهای، چاپ اول، ترجمه مجید ادیب، تهران، میزان.
۴. پاسبان، محمدرضا، (۱۳۸۵ الف)، حقوق شرکتهای تجاری، چاپ اول، تهران، سمت.
۵. پاسبان، محمدرضا، (۱۳۸۵ ب)، «معرفی بخش شرکتهای تجاری از لایحه تجارت»، از مجموعه مقالات ارائه شده در همایش معرفی لایحه اصلاح قانون تجارت و نوآوریهای آن، چاپ اول، تهران: معاونت برنامه ریزی و امور اقتصادی وزارت بازرگانی، دفتر مطالعات اقتصادی.
۶. پاسبان، محمدرضا، (پاییز و زمستان ۱۳۸۴)، «قانون تجارت ایران در گردونه تحول: بررسی اصلاح مقررات شرکتهای تجاری»، مجله پژوهشهای حقوقی، سال ۴، شماره ۸.
۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۸۰)، مقدمه عمومی علم حقوق، چاپ ششم، تهران، گنج دانش.
۸. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۸۷)، تأثیر اراده در حقوق مدنی، چاپ دوم، گنج دانش با ویرایش جدید، تهران، گنج دانش.
۹. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۸۹)، حقوق تعهدات، چاپ چهارم (چاپ دوم ناشر)، تهران، گنج دانش.
۱۰. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۹۰)، فلسفه حقوق مدنی: عناصر عمومی عقود، جلد اول، چاپ دوم، تهران، گنج دانش.
۱۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۹۱)، مجموعه محشی قانون مدنی، چاپ چهارم، تهران، گنج دانش.
۱۲. حیاتی، علی عباس، (۱۳۹۲)، قواعد عمومی قراردادهای، چاپ اول، تهران، میزان.
۱۳. خزاعی، حسین، (۱۳۸۵)، حقوق تجارت: شرکتهای تجاری، جلد اول، چاپ اول، تهران، قانون.
۱۴. سنهوری، عبدالرزاق احمد، (۱۹۹۲)، نظریه العقد، جلد اول، چاپ اول، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۱۵. شهیدی، مهدی، (۱۳۸۸)، تشکیل قراردادهای و تعهدات، جلد اول، چاپ هفتم، حقوق مدنی، تهران، مجد.
۱۶. صفار، محمدجواد، (۱۳۹۰)، شخصیت حقوقی، چاپ اول، تهران، بهنامی.
۱۷. کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۸۳)، قواعد عمومی قراردادهای، جلد اول، چاپ ششم، تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا.
۱۸. کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۸۷)، ایقاع، چاپ چهارم، تهران، میزان.
۱۹. کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۸۸)، قواعد عمومی قراردادهای، جلد سوم، چاپ پنجم، تهران: شرکت سهامی انتشار، (ویرایش جدید).
۲۰. کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۸۹)، وصیت در حقوق مدنی ایران، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران.
۲۱. مراغی، میرعبدالفتاح بن علی، (۱۴۱۷)، العناوین الفقهیه، جلد دوم، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۲. نجفی، محمدحسن، (۱۴۰۴)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، جلد سی و پنجم، چاپ هفتم، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

۲۳. Bourne. N. , (1998). Principles of Company Law, London: Cavendish Pub Ltd, 3rd ed.